

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد "M.A."
گرایش: ایران باستان

عنوان:
ادبیات در دین مانویت بر اساس کشفیات تورفان و فیوم

استاد راهنما:
دکتر میرزا محمد حسنی

استاد مشاور:
محمدرضا بابایی

نگارش:
اسدالله شریعتی

پاییز ۱۳۹۳

سپاس گزارى

از استاد ارجمند و فرزانه، جناب آقاى دكتر ميرزا محمد حسنى كه به عنوان استاد راهنما با ارشادات عالمانه و راهنمايى هاى ارزنده و به موقع، از مرحله انتخاب موضوع تا اتمام پايان نامه اينجانب را مورد عنايت خويش قرار دادند و همچنين استاد ارجمند و فرزانه، جناب آقاى بابايى كه به عنوان استاد مشاور در طول مدت تهيه پايان نامه با بذل عنايت، اينجانب را مرهون لطف و مرحمت خويش قرار دادند و همچنين از استايتد محترمى كه داورى اين پايان نامه را به عهده گرفتند و با مهربانى نظرات و ديدگاههاى خود را مطرح نمودند تقدير و تشكر به عمل مى آيد.

و نهايتا از دوستان گرامى خود كه در طول تدوين پايان نامه نظرات ارزشمندی به اينجانب ارائه نمودند و اينجانب را قرين الطاف خود نمودند صميمانه سپاسگزارى مى نمايم.

اگر این اثر را قدر و منزلتی باشد.

تقدیم به:

مادرم، دریای بیکران فداکاری و عشق که وجودم برایش همه رنج بود. وجودش برایم همه مهر، تقدیم به همسرم به پاس قدردانی از قلبی آکنده از عشق و معرفت که محیطی سرشار از سلامت، امنیت و آسایش و آرامش را برایم فراهم آورده و تقدیم به عزیزان دلم مهرباد و مهرشاد که همیشه در قلبم جای دارند، همچنین تقدیم به خواهرمهربانم که در سختی‌ها و دشواریهای زندگی همواره یاور و دلسوز و فداکار و پشتیبانی مطمئن برایم می‌باشد. و تقدیم به همه عزیزانی که دوستشان دارم.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

۱	چکیده
۲	مقدمه

فصل اول کلیات

۴	۱-۱- هدف از تحقیق
۴	۲-۱- پرسش ها و فرضیات
۴	۱-۲-۱- سوال اصلی
۵	۳-۱- بیان مسئله
۵	۴-۱- پیشینه تحقیق
۶	۵-۱- روش تحقیق
۶	۶-۱- مشکلات پژوهش
۷	۷-۱- سازماندهی پژوهشی
۷	۸-۱- معرفی منابع و ماخذ

فصل دوم آیین مانی

۱۱	۱-۲- بخش اول: چگونگی ظهور مانی
۱۱	۱-۱-۲- زندگی مانی و گسترش آیین او در شرق و غرب
۱۲	۲-۱-۲- نام مانی
۱۴	۳-۱-۲- القاب مانی
۱۴	۴-۱-۲- مرقیون
۱۴	۵-۱-۲- بار دیصان
۱۵	۶-۱-۲- مانی
۱۵	۷-۱-۲- مانی و جهان
۱۸	۸-۱-۲- اخبار تاریخی در آثار مانوی
۱۹	۲-۲- بخش دوم: ریشه‌ها و خاستگاه دین مانویت
۱۹	۱-۲-۲- ریشه‌ی آیین مانویت
۲۰	۲-۲-۲- خاستگاه‌های کیش مانوی
۲۴	۳-۲-۲- جامعه‌ی مانوی
۲۵	۴-۲-۲- آموزش‌های مانی
۲۷	۵-۲-۲- پیروان مانی
۲۸	۶-۲-۲- درجات مذهبی مانوی
۲۹	۳-۲- بخش سوم: نحوه گسترش آیین مانویت در ابتدای دوره ساسانی
۲۹	۱-۳-۲- دلایل پیشرفت دین مانی
۳۰	۲-۳-۲- گسترش آیین مانی در زمان اردشیر

۳۱ ۲-۳-۳-گسترش آیین مانی در زمان شاپور اول
۴۲ ۲-۳-۴-گسترش آیین مانی در زمان هرمزد
۴۳ ۲-۳-۵-گسترش آیین مانی در زمان بهرام اول
۴۴ ۲-۳-۶-آخرین سفر مانی
۴۸ ۲-۳-۷-کرتیر

فصل سوم ادبیات مانوی

۵۱ ۳-۱-بخش اول: زبان، خط و ادبیات مانوی
۵۱ ۳-۱-۱- زبان‌های ایرانی میانه‌ی غربی
۵۱ ۳-۱-۲- زبان پارتی مانوی مربوط
۵۲ ۳-۱-۳- ادبیات مانوی
۵۵ ۳-۱-۴- خط و زبان مانوی
۵۵ ۳-۲- بخش دوم: کتاب‌ها و آثار مانی
۵۶ ۳-۲-۱- انجیل
۵۷ ۳-۲-۲- گنج زندگانی
۵۸ ۳-۲-۳- اسرار
۵۸ ۳-۲-۴- پراگماتیا
۵۸ ۳-۲-۵- غولان
۵۹ ۳-۲-۶- فراقماتیا
۵۹ ۳-۲-۷- اوراد و مزامیر
۶۰ ۳-۲-۸- ارژنگ
۶۱ ۳-۲-۹- شاپورگان
۶۳ ۳-۲-۱۰- کفالایا
۶۴ ۳-۲-۱۱- اعترافنامه‌ها
۶۵ ۳-۲-۱۲- کتب دینی
۶۶ ۳-۲-۱۳- رساله‌ها و نامه‌ها
۶۷ ۳-۲-۱۴- دیگر رساله‌های مانی و امامان پس از او
۶۸ ۳-۲-۱۵- نامه‌ها
۶۸ ۳-۲-۱۶- زبور مانوی
۷۱ ۳-۳- بخش سوم
۷۱ ۳-۳-۱- دست‌نوشته‌ها و منابع
۷۱ ۳-۳-۲- دست‌نویس مانی، خردترین کتاب روزگار باستان
۷۲ ۳-۳-۳- کتابنگاری مانوی
۷۶ ۳-۳-۴- آثار منثور پیروان مانی
۷۷ ۳-۴- بخش چهارم: ادبیات‌ها
۷۷ ۳-۴-۱- ادبیات موعظه‌ای

۷۷	۲-۴-۳- ادبیات غیرشرعی
۷۸	۳-۴-۳- ادبیات سرودگونه
۷۹	۴-۴-۳- اشعار مانوی
۷۹	۵-۴-۳- سرودهای بلند
۸۱	۶-۴-۳- وزن اشعار مانوی
۸۱	۷-۴-۳- مهرنامگ: سروده نامه‌ای مانوی
۸۲	۸-۴-۳- سرودنامه‌ی سغدی مانوی
۸۲	۹-۴-۳- داستان‌های تمثیلی

فصل چهارم آثار مانوی مکشوفه در نواحی تورفان و فیوم

۸۵	۱-۴- بخش اول: مکان‌های هنری مانویان
۸۵	۱-۱-۴- خوچو (چینی: گائو-چانگ)
۸۵	۲-۱-۴- یار خوتو (چینی: کیائو-هو)
۸۶	۳-۱-۴- محرابه‌هایی در آبکندهای میان دامنه‌های کوهستانی تورفان
۸۷	۴-۱-۴- مناطق
۸۷	۱-۴-۱-۴- نقشه‌ی بازسازی شده‌ی ویرانه‌های شهر خوچو
۸۹	۲-۴- بخش دوم: پژوهش‌های تورفان
	۱-۲-۴- کشف متون ایرانی در تورفان چین و سهم آن در ترسیم سیر گسترش مانویت به جهان
۸۹	باستان
۹۱	۲-۲-۴- مکان‌های هنری مانویان در تورفان
۹۳	۳-۲-۴- تاریخ، موقعیت و وظایف آن
۹۳	۴-۲-۴- هیئت اکتشافی تورفان و دستاوردهای آن
۹۶	۵-۲-۴- خط مانوی و آثار تورفانی
۹۷	۶-۲-۴- یافته‌های تورفان، شواهد تنوع فرهنگی جاده‌ی ابریشم
۹۷	۷-۲-۴- بررسی‌های واژه‌شناختی متن‌های تورفان در دهه‌های آغازین سده‌ی بیستم
۱۰۳	۸-۲-۴- نتیجه
۱۰۳	۳-۴- بخش سوم: هنر مانوی
۱۰۳	۱-۳-۴- نگارگری مانوی
۱۰۶	۲-۳-۴- هنر کتب‌نگاری مانوی
۱۰۷	۳-۳-۴- هدف نقاشی مانوی
۱۰۷	۴-۳-۴- معجزه‌ی مانی
۱۰۸	۵-۳-۴- بن‌مایه‌های هنری در هنر مانوی
۱۰۸	۶-۳-۴- چرا امروزه دیگر کسی (شاید) به دین مانی نیست
۱۱۱	نتیجه‌گیری
۱۱۳	منابع

چکیده

بررسی تحولات سیاسی و مذهبی ایران در دوره ساسانی بدون شناخت دو آئین تاثیرگذار این دوره یعنی آئین مانویت و مزدکی امکان پذیر نیست حتی آئین مزدک نیز در واقع تاثیر زیادی از مانویت پذیرفته بود. آئین مانویت اگر چه به سرعت رهبر و بنیان گذار خود را از دست داد اما این امر مانع پیشرفت سریع این دین در شرق و غرب عالم نشد. دلایل اصلی این پیشرفت ها را می توان حمایت پادشاهان ساسانی چون شاهپور اول و هرمز اول و همچنین شاهزادگانی چون پیروز و مهرشاه از این دین دانست و علاوه بر موارد ذکر شده نقش تاثیر گذار مبلغین این دین و تاثیر زیاد برنگارش کتب متعدد که با تصویر همراه بود بر پیشرفت این دین تاثیر گذار بود. درحالی که در مطالعات ادیان ایران باستان مورخ بطور معمول با کمبود منابع روبروست (همانند آئین مزدکی) اما در مورد آئین مانویت کشفیات تورفان در ترکستان چین و همچنین کشفیات فیوم در مصر وضعیتی متفاوت در مطالعات آئین مانویت ایجاد کرد. کشف هزاران برگ دستنوشته و متون مصور دینی وضعیتی درخشان از چگونگی تفکرات دینی پیروان آئین مانویت بر قرن سوم میلادی بدست داد ترجمه و بررسی این متون علاوه بر کمک به شناخت بهتر چهارچوب اعتقادی آئین مانویت سبب درک و شناخت بهتری از وضعیت سیاسی و مذهبی ایران ساسانی در قرن سوم میلادی شد.

کلید واژه‌ها: آئین مانوی، ساسانی، تورفان، فیوم، چین.

مقدمه

یکی از دین‌های ایران باستان آیین مانوی است. که در اوایل سده سوم میلادی یعنی در حدود (۲۱۶-۲۷۶) بنیان نهاده شد. مانی از پدر و مادری ایرانی که بنا به روایات از خاندان اشکانی بودند، در سرزمین بابل به دنیا آمد. دین مانی که تلفیقی از آیین زرتشتی، زروانی، مغتسله، مسیحیت و یهود بود. تا سواحل رود نیل در غرب و تا آمودریا در شرق گسترده شده. در اوایل قرن بیستم در پی کشف آثار شهری صاحب نام در تورفان و از مراکز بزرگ فرهنگی و هنری تورفان شهر خوچو، گنجینه گرانبهایی از دست‌نویس‌های مانوی را به دنیای علم هدیه کرد که شامل کتاب از دست‌رفته‌ی مانی یعنی کتاب مقدس او به علاوه مقدار قابل ملاحظه‌ای از ادبیات مانوی بود. که در قدیم مجموعه بزرگی به فارسی میانه، سغدی، ترکی باستان حتی چینی می‌شده است. این کشفیات به شناخت دین مانی که تا پیش از این اطلاعات کامل و جامعی از آن در دست نبود کمک بزرگی نمود. بیشتر آثار مکشوفه در تورفان اکنون در برلین محفوظ است و تعداد بسیاری از آن استاد هنوز منتشر نشده است، مانی یکی از برتری‌های دین خویش را بر ادیان دیگر در داشتن آثار مکتوب به زبان‌های متداول مختلف می‌داند.

فصل اول

کلیات

۱-۱- هدف از تحقیق

محور اصلی این تحقیق ادبیات در دین مانویت براساس کشفیات تورفان و فیوم می باشد این پژوهش بر آن است تا با نگاهی به دست نوشته ها و کتب کشف شده در مناطق تورفان و فیوم از ترکستان چین ، ادبیات در دین مانویت را بررسی نماید.

مهمترین اهداف انجام این پژوهش به شرح ذیل است:

۱- اهداف این پژوهش بر پایه کشف شواهد و ماهیت مطالعه تاریخ عهد ساسانی می باشد.

۲- بررسی ادبیات در دین مانویت براساس کشفیات موجود

۳- بررسی کتاب ها و دست نوشته های مانی و پیروان او

۱-۲- پرسش ها و فرضیات

۱-۲-۱- سوال اصلی

کشفیات تورفان و فیوم چه تاثیری در روشن شدن وضعیت آیین مانویت داشته است؟

فرضیه اصلی: به نظر می رسد این کشفیات سبب به دست آمدن دیدی کاملتر از وضعیت مذهبی، هنری، چگونگی گسترش آیین دین و نحوه تبلیغ آن در چین و مصر ارائه می دهد.

سوال فرعی یک: آیا کشفیات متون دینی مانوی در فیوم و تورفان قابل مقایسه و تطبیق با داده های متون متأخر درباره آثار مانوی (به عنوان مثال: کتاب ابن ندیم) از آثار مانوی هست؟

فرضیه ۱: برخی از دست نویس های کشف شده، در این مکان ها قابل تطبیق با داده های متون اسلامی (ابن ندیم و....) از برخی از نوشته های مانویست.

سوال فرعی ۲: آیا کشفیات تورفان و فیوم را می‌توان نشانه‌ای از گسترش و پذیرش همگانی آیین مانویت در نواحی مکشوفه دانست؟

فرضیه ۲: کشف این دستنویس‌ها بیانگر گسترش نسبی این دین در نواحی مختلف است. اما میزان پذیرش عمومی از این دین قابل تشخیص نیست.

۱-۳- بیان مسئله

کشفیات باستانشناسی تورفان در ترکستان چین که در بین سالهای ۱۸۹۳ الی ۱۹۰۵ صورت گرفت آثار متعددی از نقاشی‌های مانوی، نسخ خطی و کتب و دست‌نوشته‌های مانوی به دست آمد.

فیوم یکی از شهرهای کشور مصر و مرکز استان فیوم است. نوشته‌های مانی اساساً از طریق متن‌های مکشوف در تورفان در آسیای میانه در آغاز سده حاضر و یافته‌های فیوم در مصر در ۱۹۳۰ به دست آمده است. در میان آثار مربوط به شرح حال اولیا و قدیسان باید مجموعه دست‌نوشته‌های مانوی کلن را نام برد، که ترجمه‌ای یونانی از اصل سریانی و مربوط به سده پنجم میلادی است.

کشف پاره‌ی اسناد در ترکستان چین - شمال تبت - و در فیوم مصر هم که در طی قرن ما انجام گرفت، دعاها و اخبار مربوط به مانی و مانویه رادر دسترس پژوهندگان نهاد. فیوم یا فیون - شهری بر مغرب نیل نهاده و اندر وی آب‌های دیگر است روان به جز نیل.

این کشفیات افق تازه‌ای در مطالعات مانوی گشود. زیرا تا قبل از آن، مطالعات فقط منوط به آثار دوره اسلامی بود. که عمدتاً آیین مانویت را یک دین الحادی می‌دانستند. اما با ترجمه و انتشار بخشی از این آثار، برای نخستین بار پژوهشگران با اطلاعات جدیدی درباره تاریخ دوره ساسانی و مبادی اعتقادی مانویت روبرو شدند. اما مسئله پیش‌رو این است که هرگونه مطالعه در دین مانی، بیشتر از طریق محتوای کتب، و ادبیات مانوی و بررسی اوراق کشف شده ممکن می‌باشد که با توجه به آسیب‌پذیری بزرگی از این آثار و ترجمه نشدن بخش دیگر؛ کار پژوهش را سخت‌تر و زمانبرتر می‌سازد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در خصوص آیین مانویت تالیفات متعددی نگاشته شده که اسامی آن‌ها در کتاب کتابشناسی نوشته فریده رازی درج شده است، اما ادبیات در دین مانویت بر اساس کشفیات تورفان و فیوم به صورت

تحلیلی و مستند تاکنون در هیچ نوشتاری پیگیری نشده است. بنابراین در ذیل به برخی از کتاب هایی که در این زمینه نوشته شده است می توان اشاره نمود.

۱- بهمن سرکاراتی ۱۳۸۵ ، اخبار تاریخی در آثار مانوی ، مانی و شاهپور در سایه های شکار شده ، مانی را در زمان شاهپور ساسانی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است .

۲- شیوا اسکندری در سال ۱۳۸۶ ، تحقیقی تحت عنوان نقش تصویر در ادبیات دینی ایران باستان ، با تأملی در کتاب ارژنگ مانی ، انجام داده است

۳- مقالات تقی زده ، مانی شناسی ۱۳۸۸ . بی گمان سید حسن تقی زاده در زمینه مطالعات و تحقیقات مانی شناسی از پیشگامان به شمار می آید . و مقالات متعددی در اکثر زمینه های مانویت دارد.

۴- طاهره ساغری در سال ۱۳۹۱ ، نحوه نفوذ و گسترش مانویت در نواحی شرقی ایران پرداخته است . نتایج ، مرگ مانی سبب توقف دین او نشد . زیرا پیروان او دنبال اقدامات او را گرفتند و آیین مانی در شرق تا چین و بعدها در غرب نیز تا فرانسه گسترش یافت.

۱-۵- روش تحقیق

در انجام این پژوهش، از شیوه کتابخانه ای و الگوی متداول در علوم انسانی بهره گرفته شده است، بدین صورت که از طریق فیش برداری و مراجعه به منابع مکتوب یا بانک های اطلاعاتی الکترونیکی، در سه استان سمنان، گلستان و خراسان رضوی نگارنده به بررسی و مطالعه داده ها مبادرت نموده است. تلاش صاحب این اثر بر آن بوده است که عمده تالیفات نویسندگان قدیم و صاحب نام که خود تحقیق و پژوهش نموده اند استفاده گردد و از تالیفاتی که بیشتر جنبه گرد آوری دارد صرف نظر گردد. سپس از طریق تجربه و تحلیل اطلاعات و پالایش و دسته بند مطالب، به تدوین و نگارش تحقیق اقدام شده است.

۱-۶- مشکلات پژوهش

غالباً محققان علوم انسانی و تاریخ برای تدوین و نگارش پژوهش خویش، مشکلات و موانع متعددی را پیش رو دارند، موضوع حاضر نیز از این دشواری‌ها عاری نبوده است از جمله:

به سبب کمبود منابع و پراکندگی مطالب مورد بحث این پژوهش، گردآوری آنها از میان منابع تاریخی تا حدودی دشوار است و همچنین بسیاری از دست‌نوشته‌ها و متون مربوط به مانویت هنوز ترجمه نشده است و بخشی از نوشته‌ها به زبان‌های انگلیسی، فرانسوی و آلمانی می‌باشد.

۱-۷- سازماندهی پژوهشی

این پژوهش در چهار فصل ارائه شده است که در هر فصل متناسب با موضوع به بخش‌هایی تقسیم گردیده است:

فصل اول یا کلیات در بردارنده مقدمه، اهداف، پرسشها و فرضیات، پیشینه، روش پژوهشی، مشکلات پژوهشی و معرفی منابع و ماخذ است.

در فصل دوم به آیین مانی و چگونگی ظهور مانی و عقاید و تعالیم مانی، نحوه گسترش آیین مانی در ابتدا دوره پادشاهان ساسانی یعنی از اردشیر تا بهرام اول می‌پردازد.

فصل سوم به ادبیات، کتب، دست‌نوشته‌ها اشاره می‌نماید.

فصل چهارم به آثار مانوی مکشوفه در نواحی تورفان و فیوم که شامل نقاشی‌های دیواری و بناها و معابد مانوی و همچنین دست‌نوشته‌ها و کتب مانوی می‌پردازد.

در پایان، نیز نتیجه، پیوست‌ها و کتابنامه و چکیده انگلیسی مورد استفاده در این پژوهش ارائه خواهد شد.

۱-۸- معرفی منابع و ماخذ

در ارتباط با موضوع تحقیق حاضر، نوشتار‌هایی توسط محققان ایرانی و خارجی در سال‌های اخیر نوشته شده که می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱- الفهرست: محمد بن اسحق بن محمد اسحق

این کتاب را محمد بن اسحاق بن محمد بن اسحاق معروف به ابن الندیم در میانه سده چهارم هجری قمری تألیف کرده است. بررسی ها نشان می دهد که ابن ندیم مطالب مربوط به مانی را بر اساس منابع و ماخذی که از آثار وی به زبان عربی موجود بوده و امروزه از میان رفته تهیه کرده است. و بیشتر منابع استفاده شده در مورد مانویت، تولد، مسافرت مانی به شرق یعنی مالواءالنهر و خراسان و تعداد کتابهای مانی را به الفهرست ارجاع داده اند و بهترین منبع در این زمینه می باشد.

۲- ایران در زمان ساسانیان: ارتور کریستن سن

ایران در زمان ساسانیان یکی از منابع باارزش در شناخت تاریخ ساسانیان می باشد و از تازگی های این کتاب آن است که مولف اعلام و اصطلاحات قدیم را عموماً به شکلی آورده است که در کتب اوستایی و پهلوی دیده با وقاعد زبان های کهن چنان حکم می کرده است مانند وهرام (بهرام) و از این کتاب بیشتر در فصل دوم و چهارم این پژوهش استفاده شده است. در این اثر در باره مانی و آیین او، جامعه مانویان و تشکیلات آنان، انتشار عقاید مانی پس از مرگ او، ظهور مانی در زمان شاپور اول سخن گفته است.

۳- تاریخ ساسانیان: علیرضا شاپور شهبازی

تاریخ ساسانیان شاپور شهبازی جدیدترین اثری است که به تاریخ ساسانیان پرداخته است. ویژگی این کتاب ترجمه بخش ساسانیان تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی است مولف این کتاب وقایع این عصر را با دید انتقادی و تحلیلی بررسی کرده است. این کتاب با توجه به کثرت منابعی که نویسنده در آن بکار برده است بسیار ارزشمند و بی نظیر می باشد. این اثر در فصل اول و دوم گسترش آیین مانوی در زمان اردشیر و شاپور اول، توضیحات ارزشمند داده است.

۴- مانی و دین او شامل دو سخنرانی از سید حسن تقی زاده که در انجمن ایران شناسی در سال ۱۳۲۹ ایراد شده است و در سال ۱۳۳۵ چاپ و منتشر شده است و موضوع این کتاب تاریخ دینی، مذهبی در زمینه تعلیمات مانی است و یکی از بهترین منابعی است که در مورد دین مانی و گسترش آن و تعلیمش اطلاعاتی را در اختیار ما قرار می دهد.

۵- مانی و تعلیمات او: گنو ویدنگرن

ویدن گرن کتاب های متعددی در باب ادیان خاور نزدیک تألیف کرده است. و کتاب مانی و تعلیمات او دارای اهمیت بسیاری است چون در کتاب حاضر، او زمینه زندگی مانی را در انطباق با

جنبه های سیاسی، فرهنگی مذهبی بین النهرین بیان می‌کند و به شرح وقایع مهم زمان می پردازد و از تعلیمات او و ادبیاتی که در اثر آن تعالیم به وجود آمده است. توصیف کاملی ارائه می‌دهد و در این پژوهش به مسائلی از قبیل بخش اول خاستگاه کیش مانی و گسترش آیین مانوی در زمان هرمز، راهنمای پرثمری است.

۶- مانی و سنت مانوی: فرانسوا دکره

این کتاب پژوهشی است از نویسنده فرانسوی، فرانسوا دکره که چشم دل را به تمامی اسطوره بر می‌گشاید و این آیین ایران باستان و گردش و گسترش آن را در دیار های دیگر آن طور که باید و شاید معرفی می‌کند.

۷- اسطوره آفرینش در آیین مانی: ابوالقاسم اسماعیل پور

یکی از آثار ارزشمندی در مورد شناخت عرفان مانوی است و کتاب حاضر رویکردی تازه است به تاثیر عرفان مانوی بر فرهنگ، هنر و ادبیات ایرانی مانوی، آموزه آثار و پژوهش های مانوی، بررسی دست‌نوشته‌های مانوی از آثار مانی و مانویان و کیهان شناخت و رستاخیر مانوی از مباحث اصلی کتاب است. که در این پژوهش در فصل سوم در بخش هایی چون پیروان مانی، داستان های تمثیلی، مکانهای هنری مانویان، هنر کتاب نگاری و ادبیات مانوی سخن به میان آمده است.

۸- زبور مانوی: سی - آر - سی، آلبری

زبور مانوی یکی از آثار ادبی، آیینی و عرفانی روزگار ساسانی (سده ۴/۳ م) است که نخست به زبان سریانی سروده شده و آنگاه به زبان های دیگر برگردانده شد. این اثر در سده ۴ م نخست به یونانی و سپس به زبان قبطی ترجمه شد. آلبری آن را از متن قبطی به انگلیسی برگرداند و همین ترجمه مبنای ترجمه فارسی قرار گرفت زبور مانوی که سروده مانی و عارفان بلند پایه مانوی است، شامل سروده های نیایش و عرفانی مانوی است و در عمق خود گنوسی است و درباره جشن بما، عیسی مسیح، ستایش ایزدان، نبرد نور و ظلمت، اسطوره آفرینش، دوره آمیختگی نور و ظلمت و پایان جهان است. که در پژوهش حاضر در قسمت ادبیات غیر شرعی بیشترین استفاده شده است.

فصل دوم

آیین مانی

۱-۲- بخش اول: چگونگی ظهور مانی

۱-۱-۲- زندگی مانی و گسترش آیین او در شرق و غرب

مانی، بنیان گذار مانویت، در دهکده‌ای از بابل در سال ۲۱۶ م زاده شد. ^۱ و در محیطی که مذاهب گوناگون مسیحی و یهودی و زردشتی و صابئی و عرفانی و اعتقادات کهن بابلی و آرامی و غیره در آن رواج داشت بالید، معدود پژوهش گران زادگاه مانی را ناحیه ای به نام «نارکوتا» نوشته اند که در آثار و نوشته های تاریخی و جغرافیای تاریخی شناخته شده نیست و می توان آن را در ناحیه «کوت» یا همان «کوت العماره» دانست ^۲. پدر مانی که در الفهرست نام او فتق بابک ثبت شده ^۳ مطابق ضبط آن کتاب پسر اببیرزام و از خاندان حسانیه (حسانیه) بوده. ^۴ ظاهراً علت اصلی اقامت پدر مانی در بین النهرین گرایش وی به خداشناسی و باورهای دینی و نیز وجود مراکز و تشکل های مذهبی به ویژه معابد محفل های عرفانی و گنوسی در آن منطقه بود زیرا در قرون اولیه میلادی بین النهرین به دلیل موقعیت فرهنگی - اقتصادی و سیاسی خود محل رواج الهیات و برخورد عقاید و تعالیم مذاهب گوناگون بود. ^۵ در قریه ای در مرکز میشان مسکن گزید و با طایفه مغتسله که یکی از فرق گنوسیک است و در آن تاریخ در نواحی بین فرات و دجله ساکن بود آمیزش نمود و مانی در طفولیت به آیین مغتسله تربیت یافت اما بعد چون ازادیان زمان خود مانند دین زرتشتی و عیسوی و مذاهب گنوستیک ها خصوصاً مسلک ابن دیصان و مرقیون آگاه شد کیش مغتسله را انکار کرد ^۶. و مادرش مریم از خاندان اشکانی بود. پتیگ هنگامی که همسرش مریم، مانی را باردار بود او را ترک گفت و به فرقه‌ی مغتسله پیوست و مانی را از خردسالی نزد خود برد. به این ترتیب، مانی از تباری ایرانی در میان این فرقه رشد کرد. بنا به گزارش الفهرست و آثار الباقیه، هنگامی که مانی دوازده ساله

^۱- احمدی، داریوش، پایان جهان و ظهور موعود در ادیان ایران باستان، ص ۱۵۴

^۲ - خدادادیان، اردشیر، تاریخ ایران باستان، ج ۲، ص ۱۶۵۶

^۳ - ابن ندیم، محمد بن اسحاق، کتاب الفهرست، ص ۵۸۲

^۴ - نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ایران ساسانی، ص ۸۰

^۵ - باقر، مهری، دین های ایران باستان، ص ۹۵.

^۶ - کریستن سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ص ۱۳۴.

بود فرشته‌ای بر او ظاهر شد که مانی او را «توم» یا به فارسی میانه «نرجمیک» (= همزاد)، خوانده است. «توم» به او گفت که او از این جماعت نیست و باید آنان را ترک گوید اما چون خردسال است هنوز وقت آشکار کردن عقایدش نرسیده است. در بیست و چهار سالگی «توم» دوباره بر او ظاهر شد و او را به آشکار کردن دعوت دینی برانگیخت. مانی نخست دین خود را بر پدر و بزرگان خانواده‌اش آشکار کرد، آنگاه به هند، یعنی توران و مکران (بلوچستان و ناحیه‌ی سند امروزی) سفر کرد و با گرویدن شاه توران و گروهی از همراهان او به دین نو موفقیتی به دست آورد. و به خیال افتاد دینی بسازد که همه‌ی آیین‌ها را در هم بیامیزد و جهان را فراگیرد. و حتی به دره‌ی کابل و سند هم رفت و با بوداییان آشنا شد و در بازگشت به بابل، خود را «خاتم پیغامبران» نامید (یا این لقب را بعدها بدو داده بودند) و دین خود را که اصلاً شاخه‌ای از عیسویت آمیخته به دین‌های بودایی و زروانی (اعتقاد به ابدیت و یزدانی بودن زمان) و مخلوطی از نام‌ها و اعتقادات زردشتی و بابلی قدیم بود، به عنوان دین کامل و تصحیح‌کننده‌ی ادیان پیشین عرضه کرد و برای هر گروهی به زبان خودشان سخن گفت و چون خود و یارانش در سخن شیوا و در نوشتن چیره و در پرداخت تصورات ماهر بودند، و به زبان‌های یونانی و سریانی و پارسی میانه و پهلوی و خوارزمی و قبطی و سغدی کتاب می‌نوشتند و تبلیغ می‌کردند، و چون هنوز مسیحیت پایه‌ی محکمی نیافته بود و مزدا پرستی رواج عام نداشت و بوداییان هم در آسیای غربی نفوذ زیادی نداشتند و دین‌های کهن هم رنگ باخته بودند، میدان برای تاخت و تاز و تبلیغ مانویت باز شد، به ویژه آنکه مانویان در شعر و غنا هم دستی چیره داشتند و در مدت کوتاهی ادبیاتی درخشان به وجود آوردند که به خط خوش و با الفبایی کم ابهام و با نسخی آراسته به تصاویر دلکش و به زبان‌های مختلف پراکنده شد^۱ مانی خود را کسی که «در این واپسین نسل» فرستاده شده است، به شمار می‌آورد، و انحطاط تدریجی نوع بشر را به عنوان نشانه‌ی پایان جهان تفسیر می‌نمود. اما آنچه از متن‌های مانوی بر می‌آید آن است که خود مانی، منجی موعودی که در پایان جهان دوباره ظهور خواهد کرد، دانسته نمی‌شده است. دیدگاه ابراهام ویلیامز جکسن (۱۸۲:۱۹۳۰) مبنی بر این که مانویان بازگشت مانی را در پایان پیش‌گویی کرده‌اند.

۲-۱-۲- نام مانی

نام خود مانی نیز ایرانی نیست و به احتمال زیاد ریشه سامی دارد و به صورت اسم خاص در میان یهودیان بابل و ماندانی‌ها و مسیحیان سوریه معمول بوده است نام مانی را بعضی از محققان آرامی

^۱ - تفضلی، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، ص ۳۳۳ و بعد.

دانسته اند که ممکن است درست نباشد و به زبان سریانی او را «مانی خیا» می خواندند و این را می رساند که کلمه «مانی» پارسی را که از مصدر ماندن به معنی زنده بودن است و هنوز هم در ایران بسیاری از مردم برای این که فرزندان شان نمیرد و بماند او را «بمانی» می خواندند پدر مانی فرزند خود را به نیت آن که بماند و ماندگار شود مانی خواند.^۱

که ترجمه سریانی آن «خیا» به معنی زنده است چنان که بعدها در سریانی نام پارسی و ترجمه سریانی او را یکجا آورده «مانی خیا» گفته اند و در منابع یونانی و لاتینی مسیحی نام مانی کوپریکوس و قوریقوس آمده که احتمال می رود از اصل پارسی «کرفکو» کرفه گر به معنی نیکوکار گرفته شده باشد.^۲

اسم مانی ایرانی نیست و آرامی است و در میان ماندائی های پیدا می شود و همچنین میان یهود بابل یک اسقف نستوری در قرن ششم این اسم را داشت.^۳

واژه مانی را که در منابع اروپایی «مانیکه» یا «مانیخه» خوانده می شود بعضی تحریف «مانی حی» دانسته اند ولی این احتمال بعید به نظر می رسد و نام مادر مانی هم که در منابع به صورت های مختلف آمده هیچ یک ایرانی نیست. درپاره ای از مواخذ نوشتیت و در منابعی یوسیت و در الفهرست میس mays و به قولی اوتاخیم و به قولی مرمریم از فرزندان اشکانیان بود.^۴

در پاره ای از نوشته های کهن گفته شده که مانی لنگ بوده است و این تهمت معاندین دین مانی است زیرا که او پیوسته در سفر بوده و تبلیغ می کرده است و وجود چنین نقصی در او احتمال بسیار ضعیفی است.^۵

بعضی نسبت نقص بدنی به او داده و گفته اند پای او کج بوده ولی یک افسانه عمدی توهین آمیز است که در کتب لاتین و یونانی خصوم مسیحی آمده و این باعث تغییر عبارت عربی در کتاب الفهرست شده است که احنف الارجال یعنی مومن ترین مردان به احنف الرجال کج پا تحریف شده است.

^۱ - مشکور، محمدجواد، تاریخ ایران زمین، ص ۱۵۹.

^۲ - مشکور، محمدجواد، دین مانی، ص ۸۸

^۳ - تقی زاده، حسن، مانی شناسی، ص ۱۱۸.

^۴ - شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، ص ۴۰۹

^۵ - مبلغی آبادانی، عبدالله، تاریخ ادیان و مذاهب جهان، ص ۴۵۶